

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д.н. Орлин Събев

за дисертационния труд на

Пламен Ангелов Иванов,

докторант на самостоятелна подготовка,

на тема „Ислям и национализъм в Турция“

за получаване на образователната и научна степен „доктор“

в професионално направление 2.2 История и археология,

област на висше образование 2. Хуманитарни науки

В рамките на процедура, разкрита през м. март 2022 г., Пламен Ангелов Иванов, докторант на самостоятелна подготовка (2013–2016) към Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ и с научен консултант доц. д-р Йорданка Бибина, е представил за рецензиране и публична защита дисертационен труд на тема „Ислям и национализъм в Турция“.

Темата на дисертацията е особено актуална с оглед на съвременните обществено-политически процеси в Република Турция през последните 20 години и затова тя е навременна и безспорно дисертабилна.

Тъй като териториалният и хронологическият обхват на основната част от изследването е периодът от създаването на Република Турция в нейните съвременни граници, би било добре в заглавието да са посочени, макар и формално, и хронологически граници, например 1923–2002. От съдържателна гледна точка, както авторът на дисертацията напълно основателно подхожда, темата далеч надхвърля времевия отрязък на републиканска Турция, доколкото при нейното основаване през 1923 г. тя наследява Османската държава с нейните вековни традиции и проблеми. Разгледаните в дисертацията съвременни проблеми имат предистория и корени назад във времето – не само в по-близката републиканска история, но и в османското минало, а и с предосманската ислямска държавна традиция. Затова не е учудващо, че значителна част, около една трета от изложението (94 от общо 305 стр. текст без съдържанието, приложенията и библиографията) обхваща периода на предосманския ислям и Османската държава. Това обаче е напълно основателно, неизбежно и необходимо, за да могат да се очертаят корените на тази своеобразна идеологическо-политическа дихотомия, чието аморфно състояние е забележимо още през османския период и която е много по-отчетливо съществуваща през републиканския период, тъй като политически потисканото от светските начала на доминиращия републикански елит ислямско/ислямистко крило се явява ясно изразен социален, а често и политически контрапункт.

В представения за рецензиране вид дисертацията е в обем 409 стр., които отговарят на 583 стандартни страници. Тя се състои от увод, пет глави, които разглеждат проблема в

хронологична последователност от зората на исляма до 2002 г., заключение, приложения, подробна библиография и историографска справка.

В увода авторът отбелязва, че ислямът и национализмът са най-съществените елементи в идентичността и общественно-политическия живот на Турция, неговите иманентни движещи фактори. Посочва се, че още в османското минало на съвременна Турция има както сериозно противоборство, така и своеобразен синтез на религиозно и национално, съчетано впоследствие със секуларизъм/лаицизъм. Затова чрез дисертацията авторът си поставя за цел да разгледа исляма и национализма като не само противостоящи, но и взаимопроникващи моделиращи фактори в общественно-политическия живот; ролята и мястото им в официалните партийни идеологии; кои и какви са техните носители; да обясни защо и как настъпва промяната в настоящата политическа обстановка в страната в края на XX и началото на XXI век. В методологическо отношение са съчетани хронологичен с проблемно-аналитичен подход, което намирам за обективно предпоставено и напълно подходящо. Границите на хронологическите периоди са маркирани от важни политически събития, които се явяват крайъгълни камъни в историята на Османската империя и на Република Турция. Използван е богат набор от извори, включващи програмни и други документи на политически партии, правителствени документи, преса, както и научни изследвания. Пламен Иванов представя състоянието на историографията по автори, но по-продуктивно и полезно за читателя би било да се посочи кои аспекти на проблематиката са по-задълбочено и изчерпателно изследвани, кои са обект на историографски дебати и кои остават все още слабо изяснени. Може да се коментира връзката между профила на изследователския интерес и различните историографски/национални школи. Във всеки случай, дисертацията е посветена на тема, която не е разработвана в необходимата цялост и задълбоченост в българската наука, и затова тя може да бъде разглеждана като естествено продължение на основополагащите изследвания на авторитетни български учени като Йордан Пеев, Симеон Евстатиев, Дженгиз Хаков, Йорданка Бибина и др. Трябва да се отбележи, че в увода се усеща липсата на параграф, изясняващ в теоретичен план използваните в дисертацията терминология и понятия – ислям, политически ислям, ислямизъм; национализъм, патриотизъм, национална държава; секуларизъм, лаицизъм; етатизъм; либерализъм. С оглед на последващото изложение, особено важно е да присъства преглед на постиженията на съвременната наука в областта на теорията на взаимовръзката между религия и светска/национална държава, религия и социална структура, маса и елити. В хода на изложението, разбира се, някои от тези въпроси са засегнати, но наличието на подобно, макар кратко и обобщено, теоретично въведение в проблематиката е необходимо, като тук биха могли да се използват постиженията не само на световната, но и на българската наука¹.

¹ Вж. Върбан Тодоров, Етнос, нация, национализъм: аспекти на теорията и практиката. София: Парадигма, 2000.

Първата глава на дисертацията, озаглавена **„Религия и национализъм в Дома на исляма“**, започва с подходящо мото, представляващо арабска пословица: „Всяко нещо се връща към своите корени“. Тук авторът проследява корените за зараждането на политическата употреба на религията в зората и ранното развитие на исляма. Подчертава се, че „ислямът се стреми да постигне единството религия-държава“ (с. 27), че по принцип ислямът не допуска национални аспирации – като монотеистична религия той пледира за единство на общността на вярващите, а разделянето на племенен/етнически/национален признак е определяно като „джахилия“ (невежество). Доколкото „национализъм“ е термин, изкован и изпълнен с разнообразно съдържание през XVIII–XIX век, би било по-коректно заглавието на главата да бъде формулирано по следния начин: „Религия и народностно самоопределение/признание в Дома на исляма“. Положителен момент тук е позоваването не само на вторична литература, но и на първични източници като Корана (по превода на Цветан Теофанов), съчинението на Ибн Халдун „Встъпление“ (но не е използван българският превод от Йордан Пеев²) и др. Разглеждайки различните семантични нюанси на понятията „политически ислям“, „ислямизъм“ и „национализъм“ и тяхната взаимовръзка/взаимообусловеност, авторът основателно подчертава, че политическото начало е иманентно заложено в зараждането и първоначално налагане на исляма като нова религия. Изяснена е сложната природа на исляма с неговите варианти, възникнали не само от теологична гледна точка, но и заради политически и династични аспирации. Изясняват се понятията, отнасящи се до общността на вярващите – „умма“ и особено „миллет“ в османски контекст, което първоначално има религиозен смисъл, но през XIX век с признаването на различни християнски общности с етническа/национална специфика (българите униати, Екзархията, арменци католици, арменци протестанти и пр.) придобива вече и национална окраска, или като пише авторът – „общият смисъл е най-малкото смесен“ (с. 60).

Във втората глава, озаглавена **„От Танзимата до края на Първата световна война и на Османската империя и халифат (1830–1924). Възникване и развитие на национализма и ислямизма; по-важни техни представители“**, се разглежда проникването на националните идеологии сред подвластните на Османската империя народи на Балканите и в арабските провинции през XVIII и особено XIX век и формирането на национални държави на постепенно разпадащата ѝ се територия. Реформените актове на Танзимата от 1839 и 1856 г. са повлияни от европейските концепции за национално-политически права, особено на подвластните народи, и са отклонение от традиционната ислямска правна уредба. Но това не е панацея – нито немюсюлманските миллети са докрай удовлетворени, нито консервативните мюсюлмански среди се примиряват напълно с макар и частично разклатената хегемония на исляма. Ферманът от 1856 г. например поражда първото протоислямистко съзаклятие, разкрито и ликвидирано през

² Ибн Халдун, Встъпление, прев. Йордан Пеев. София: Наука и изкуство, 1984.

1859 г. (с. 77). Както сполучливо се изразява авторът, „Танзиматните десетилетия се превръщат в накъсана приблизителна алтернативност от султански управления с реформаторски и антиреформаторски характер.“ (с. 78) В политиката на Абдулхамид II (1876–1909) надделява ислямската реформация (свързана с акцент върху рационалния подход към исляма) и панислямизма. Специално внимание е обърнато на идейно-политическите платформи на „младите/новите османци“ (от 1865 г. нататък), при които доминиращо влияние има „османският“ национализъм (разбиран като държавен, свързан с идеята за политическа нация), но с някои наченки и на етнически оцветен национализъм (тюркски/турски национализъм), и на „младотурците“ (от 80-те и 90-те години на XIX век нататък), при които турският национализъм се формира и утвърждава като доктрина. Подчертава се, че и двете течения са елитарни, нямат масова народна подкрепа, особено първите, докато младотурците успяват да спечелят такава в резултат на политическите събития и особено на турската Война за независимост от 1919–1923 г. За разлика от „младите/новите османци“, които са за равнопоставеност между отделните миллети в империята, младотурците са за доминация на турския миллет над останалите, а от панислямизма се преминава към пантюркизма. Трябва да се отбележи, че тук авторът не е използвал и цитирал някои важни изследвания по темата от български автори³.

Пламен Иванов подчертава, че донякъде ислямът се запазва като „неизбежен фактор при формирането на характера на турския национализъм“ (с. 94), тъй като още с приемането му от тюрките през X век ислямът е своеобразен етнически индикатор за тях. Формираният се в края на XIX и началото на XX турски национализъм няма как да прекъсне напълно връзката с исляма и изобщо с религиозното начало и затова той няма напълно секуларистки характер както европейските национализми. Но при него ислямът не е толкова религиозно определящ в обществен аспект, колкото е културно-исторически определящ. Младотурският преврат през 1913 води до постепенна, но решителна турцизация в обществено-политическата сфера и като държавна политика национализмът се прилага цяло десетилетие преди краха на империята и основаването на републиката. Политиката е подбудена от Балканските войни, но нейните основания за прилагане се задълбочават по време на Първата световна война и особено от нейните резултати и последващи дипломатически усилия за постигане на условия за следвоенен мир, чийто първоначален вариант не е удовлетворителен за съкрушената на бойното поле империя. Авторът подчертава обаче, че младотурците използват исляма, макар и прикрито и манипулативно, като идеологическо средство. По това време, според него, „дилемата ислям-национализъм е действително поставена от турското националистическо движение, включително при КЕП (Комитетът за единство и прогрес, тоест партията на младотурците – бел.

³ Александър Везенков, Османизмът като политика на идентичността през епохата на Танзимата. – Историческо бъдеще, XI, 1–2, 2007, с. 61–92.

моя О. С.), но не е така подчертана и изведена на преден план, както се получава по-късно.“ (с. 116)

В третата глава, озаглавена **„От началото на републиката до края на управлението на Демократичната партия (1923–1960). Реформи и модернизация на Турция; сблъсъци с консервативната опозиция“**, корелацията ислям-национализъм се разглежда в контекста на променената форма на държавно устройство – република, изградена върху принципите на националната и светската държава. Религиозното начало е силно ограничено, изтласкано е в периферията на общественно-политическия живот и е в режим на оцеляване, отстояване, донякъде анонимно съществуване и в готовност пак да си възвърне обществените позиции в подходящ политически момент. Начело застава нов политически елит – светски настроените военни кръгове, начело с Мустафа Кемал Ататюрк. Затова, както авторът посочва, турският национализъм, политическият ислям и кюрдският сепаратизъм се оформят като трите фактора на „конфликтност“ (с. 117), като първият иманентно изключва другите два като допустими в републиканска Турция. Разгледана е дейността на опозиционното ислямско движение „Нурджу“ в периода 1923–1960 като най-ранното и същевременно значително противодействие от страна на консервативно настроените религиозни среди срещу секуларистката държавна власт. Авторът отбелязва обаче, че кемалистският национализъм потиска и „подчинява“ (с. 134) исляма само на политическо и институционално ниво, като запазва и полага грижи за религиозния живот на личностно ниво. Като цяло кемалистката политика се опитва да намери златното сечение в отношението към исляма (с. 136), балансирайки между светски настроената градска интелигенция и консервативното мюсюлманско население в Анадола. Тази „двойственост“ и „половинчатост“ всъщност не унищожават докрай социалната база на политическия ислям, който макар и потиснат, продължава да съществува и при новите условия. След Втората световна война еднопартийният режим на кемалистката Народно-републиканска партия е заменен от многопартийна система и тя дава възможност за поява на партии с ислямистки доктрини – Партия за защита на исляма (1946 г.), Ислямска демократична партия (1951 г.). На изборите през 1950 г. печели Демократическата партия, привличайки и вота на консервативните религиозни среди, както и на кюрдите. По време на нейното управление до 1960 г. укрепва влиянието и на мюсюлманските братства, изповядващи мистичен ислям (суфизъм).

Четвърта глава – **„Турското общество между трите военни преврата (1960-1971-1980). Външни фактори за подема на ислямизма“**, е посветена на периода на политическа нестабилност, конфронтация, сблъсъци, надигане на левичарски движения и тяхното потискане с военни средства. Това са вътрешнополитически фактори, които облагодетелстват засилването на ролята на политическия ислям. От друга страна, важни външнополитически фактори се явяват възникналото още през 1928 г. движение на Мюсюлманските братя в Египет, победата на Иранската революция през 1979 г., засиленото уахабитско влияние (краен консерватизъм) в Саудитска Арабия, подкрепата от западните сили на исляма като контрапункт на

комунистическия блок на Изток. Разгледана е появата и дейността на ислямски/ислямистки движения и организации със суфитски платформи и с по-явни и по-прикрити политически аспирации като Нурджу на Саид Нурси (възникнало по времето на Първата световна война), „Хизмет“ на Фетхуллах Гюлен (1966 г.), Мензилджи, Сюлейманджъ, Накшибенди и др. Възникват и политически движения и партии на ислямска основа, първото от които е движението „Милли гьорюш“ на Неджметтин Ербакан (1969 г.) – „съвременния „баща“ на турския ислямизъм“ (с. 191), от което се раждат няколко политически партии, най-известната от които е Партията на благоденствието (1983–1998). Набляга се на гражданските права (вкл. свободно изповядване на вярата), на частната стопанска инициатива, на справедливото разпределение на обществените блага. Тук отново се наблюдава амалгама между ислям и национализъм, но ислямът вече е доминиращ и може да се говори за „ислямски национализъм“ (с. 204) с антисекуларистка насоченост. Представителите им разглеждат ислямския свят като трети и алтернативен на съществуващите тогава други два блока – капиталистическия и комунистическия. Авторът се спира и на появата на Партията на националистическото движение (МНР) на Алпарслан Тюркеш през 1969 г., която отстоява консервативен (краен) национализъм, но не в кемалистки дух. При това тя не игнорира, а също толерира исляма. При нея се наблюдава „турско-ислямски синтез“ (с. 216). Като цяло авторът обобщава, че ислямизмът в Турция се надига през 60-те и 70-те години на XX век.

Последната пета глава – **„От третия военен преврат до победата на политическия ислям (1980-1995-2002). Надделяване на консервативната линия; отстъпване от кемализма“**, представя обзор на политическата ситуация в Турция, довела до окончателното (засега) укрепване във властта на политическия ислям през 2002 г. с победата на Партията на справедливостта и развитието на Реджеп Ердоган. Периодът започва с военния преврат от 1980 г., чиято цел е радикално да изчисти от обществено-политическия живот на Турция подклажданите от комунистическия блок левичарските движения. Срещу интернационалната идея в антикомунистическата борба са активирани не само обичайният секуларистки национализъм на военните, но и крилото на ислямския национализъм. В това отношение подчертана роля имат движения и организации като „Хизмет“, „Милли гьорюш“ и особено техните идеолози и водачи Гюлен и Ербакан. Авторът обръща специално внимание на управлението на Тургут Йозал като премиер и президент (1983–1993) и специфичната политика на тюркско-ислямски синтез, която той провежда в секуларистки политически режим. Целта е да се постигне обединение на обществото, тъй като исторически наложените обстоятелства обуславят значителен дял на исляма в турската национална идентичност, но в крайна сметка тази политика трасира пътя за последващата хегемония на политическия ислям. Подробно е представена образователната политика през този период – въвеждане на задължително религиозно (а не избираемо) обучение, създаване на мрежа от държавни училища за имами, както и от частни училища, организирани от религиозни движения и братства като „Хизмет“ и

Накшибенди. Формира се прослойка от модерни ислямски интелектуалци. Като цяло идеята за този синтез постига значителни резултати, но еkleктичният ѝ характер не издържа при екстремни условия – кемалистите не са достатъчно доволни от компромиса с исляма, а ислямистите не са достатъчно удовлетворени от половинчатия характер на проислямските реформи. Затова след 1991 г. в политическия живот на Турция надделяват проислямските партии (на Ербакан). Разгледана е и промяната във външнополитическата ориентация на Република Турция от повече съобразяване с НАТО по време на Студената война до сближаване и с арабско-мюсюлманския свят след нея. Подробно е представена дейността на „Хизмет“ и проникването ѝ в държавните структури.

Трябва да се отбележи, че разглеждайки вътрешно- и външнополитическата динамика, Пламен Иванов включва и анализ на социално-културната структура на проислямското движение, формирането на религиозна средна класа („зелена класа“) в Анадола и на прослойка от религиозни предприемачи („зелен бизнес“), не без съдействието на финансови потоци от Саудитска Арабия, привлечени при управлението на Йозал. Засилената урбанизация на мегаполисите Истанбул и Анкара заради голяма вътрешна миграция на по-бедно население от Анадола формира подходяща социална база за разцвет на политическия ислям. Опитът за ограничаване на този разцвет чрез т. нар. „мек преврат“ от 1997 г., довело на власт правителства, оглавявани от Месут Йълмаз и Бюлент Еджевит (през 1999 г.), се оказва краткотраен и неуспешен. В крайна сметка, с победата в парламентарните избори през 2002 г. на наследника на Ербакан – Ердоган (като лидер на ПСР в неформален съюз с „Хизмет“ на Гюлен), в Турция надделява политическият ислям.

В заключението на дисертацията авторът подчертава, че устойчивостта на традиционната турска национална самоличност се дължи на консерватизма, който „здраво придържа обобщената самоличност към религиозния ѝ корен“ (с. 310). Заради това не само либерални и леви идеи, но дори и кемализмът не успява да пусне достатъчно дълбоки корени. Отбелязвайки това, Пламен Иванов все пак допуска, че „неизбежните процеси на модернизиране на поколенията и идентичностите навярно“ ще превъзмогнат консерватизма на предходните поколения и тогава „поне част от кемалисткото наследство“ ще може отстои себе си като непреходно за страната и историята.“ (с. 310) С това съждение авторът по-скоро ни насочва към много по-специфична страна на съвременния турски обществено-политически живот, а именно, че наблюдаваната в исторически план дихотомия ислям-национализъм, която в различни периоди и при различни обстоятелства има различни проявления – от взаимно изключване и конфронтация до съвместимост и дори синтез, се трансформира в нова персонализирана идеологическа дихотомия: кемализъм-ердоганизъм. Но това, разбира се, би било интересен обект за друго последващо изследване.

Като цяло представеният за рецензиране и защита дисертационен труд от Пламен Иванов очертава ясно, последователно, аргументирано и убедително историческия развой на

идеологическите платформи на исляма и национализма в Република Турция до 2002 г. Въпреки заложените в темата интердисциплинарни препратки към историята на религиите, теологията, политологията и социологията, трудът преди всичко се придържа към интерпретацията на проблема с инструментариума на историческата наука, което намирам за напълно удачно предвид поставените цели и състоянието на изследванията по темата, особено в България. От друга страна, за доброто качество на труда безспорно допринася професионалната кариера на Пламен Иванов в областта на дипломатията и международните отношения. Преките му впечатления и опит „от терен“ допринасят за създаване на исторически наратив с неизменни препратки към настоящата ситуация. С други думи, трудът може да бъде разглеждан и като необходим, полезен и добър опит за осмисляне на историческите корени на съвременните обществено-политически процеси в Република Турция.

Биха могли да се направят някои препоръки към оформянето на текста при евентуално бъдещо отпечатване, каквото смятам, че би било полезно не само за научната общност, а и за по-широка аудитория от политолози, социолози, журналисти, интелектуалци и по-масова читателска аудитория. Някои от използваните в труда термини могат да се прецизират – уестернизация вместо „западнизация“ (с. 118), Демократическа партия вместо „Демократична партия“ (с. 152). Налице са и някои забелязани от мен фактологични неточности, произтичащи от използваните източници. Например през 1824 г. султан Махмуд II не „издава ферман за откриване в Истанбул на начални светски училища“ (с. 72, цитиран е Ахмед Садулов, История на Османската империя, с. 236), а напротив – с този ферман всички деца мюсюлмани в Истанбул са задължени да посещават началните училища, които по онова време дават базисна религиозна граморност⁴. Посочената страница в цитирания в бел. 187 източник не е точна.

Представеният автореферат отразява коректно и изчерпателно съдържанието на дисертационния труд, а трите публикации кореспондират пряко с темата и проблематиката на труда.

В заключение бих искал да изразя положителното си становище и да подчертая, че дисертационният труд „Ислям и национализъм в Турция“ отговаря на всички критерии за присъждане на Пламен Ангелов Иванов на образователната и научната степен „доктор“ в професионално направление 2.2 История и археология, област на висше образование 2. Хуманитарни науки.

30 юли 2022 г.

Гр. София

проф. д.н. Орлин Събев

ЦТ при БАН

⁴ Вж. Орлин Събев, Османски училища в българските земи, XV–XVIII век. София: Любомъдрие-Хроника, 2001, с. 46.